

<https://doi.org/10.30563/turklad.879886>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 13.02.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 02.12.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2021

Atıf / Citation

Yolçubəyli, Ç. (2021). Ağamusa Axundovun Yaradıcılığında Azərbaycan Nəsrinin Dil Problemləri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 5. Cilt, 2. Sayı, 337-343.

**AĞAMUSA AXUNDOVUN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN
DİL PROBLEMLƏRİ**

Language Problems of Azerbaijani Prose in the Works of Agamusa Akhundov
ÇİNARƏ YOLÇUBƏYLİ¹

Xülasə

Nəsr dili Ağamusa Axundovun yaradıcılığında xüsusi tədqiqat obyektı olaraq dərindən və ətraflı araşdırılmış, janrın dil-üslub problemlərinin ən mühüm məsələləri haqqında orijinal elmi-nəzəri mülahizələr yürüdülmüşdür. Nəsr dilinin tədqiqi və təhlili görkəmli dilçilik mütəxəssisinin araşdırmalarında sistemli və ardıcıl şəkildə şərh olunmuş. Azərbaycan filologiyasında poetik linqvistikanın inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Nəsrin dil sənətkarlığına diqqət müəllifin bu sahəyə dair elmi-nəzəri mühakimələrinə stimül verdi və nəsr dili A.Axundov tərəfindən günün ən vacib estetik tələbləri səviyyəsindən qiymətləndirildi, nəsr üslubun mühüm və başlıca prinsiplərinin filoloji şərhı geniş vüsət aldı. A.Axundov dilimizin dillə bağlı konsepsiyalarının ən mühüm məziyyətlərini işıqlandırmaq istiqamətində diqqətəlayiq xidmətlər göstərdi. Azərbaycan nəsrinin tükənməz dil materialları əsasında yazıçılarımızın sözbə sözbə sənətkarlığına səviyyəsi, ondan istifadə spesifikası barədə dilşünas alimin mühakimələri orijinallığa və aktuallığa malikdir.

Açar sözlər: dil, nəsr, üslub, janr, yazıçı

Abstract

Prose language was studied in depth and in detail in the works of Agamusa Akhundov as an object of special research, original scientific-theoretical considerations were made on the most important issues of language and style of the genre. The study and analysis of prose language has been systematically and consistently interpreted in the research of a prominent linguist. He played an exceptional role in the development of poetic linguistics in Azerbaijani philology. Attention to the language of prose stimulated the author's scientific and theoretical

¹ Doktora Öğrencisi, Gəncə Dövlət Universiteti, İş yeri Mingəçevir Dövlət Universiteti. Gence/AZERBAYCAN. El-mek: schinare@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6971-8710>

judgments in this area. And the language of prose was estimated by A. Akhundov at the level of the most important aesthetic requirements of the day, philological interpretation of important and basic principles of prose style was enlarged. A. Akhundov provided remarkable services in highlighting the most important merits of our language concepts related to language. Judgments of the linguist on the level of word acquisition of our writers on the basis of inexhaustible language materials of Azerbaijani prose and the judgments of the linguist on the specifics of its use have originality and relevance.

Keywords: Language, prose, style, genre, writer

Giriş

Akademik Ağamusa Axundov dili ədəbiyyatın canı və ruhu hesab edirdi və bədii əsərin mahiyyətini aşkarlamaq işində sözlün poetik rənglərini açmağın əhəmiyyətini dönə-dönə xatırlatmışdır. Onun qənaətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan yazıçıların dilini estetik cəhətdən təhlildən keçirməyin böyük əhəmiyyəti danılmazdır. Filologiyamızın müasir tələbləri və estetik prinsipləri çərçivəsində, sırf elmi tədqiqatlar səviyyəsində araşdırmağın müstəsna rolu vardır.

Məqalənin obyektini nəsrimizdəki dil problemidir. Qarşıya qoyulan məqsəd isə ədəbi dilimizdə baş verən prosesləri, bədii üslubdakı təbəddülatları, keyfiyyət dəyişmələrini araşdırmaq. A.Axundovun fikrincə, dil bədii ədəbiyyatın ilk ünsürü olmaqla məhdudlaşmış qalmır. Dilin funksiyası daha geniş və əhatəlidir.

Məqalənin metodoloji bazasını sistemli analiz metodu təşkil edir.

Azərbaycan nəsrinin dil problemləri

A.Axundov nəsr dilini ən vacib estetik akt kimi, daxili mündəricənin poetik ifadəsi kimi izahı ilə bağlı belə güman edir ki, ümumxalq danışığı dilinin koloritinə, zənginliyinə və üslubi imkanlarına istinad etmədən, janrın estetik tələblərini geniş oxucu kütləsinin zövqünə uyğunlaşdırmadan əsl söz sənətinin yolçusu olmaq mümkünsüzdür. Çünki istənilən yanlışlıq, söz və ifadələri necə gəldi işlətmək əsərin bədii rəngini solğunlaşdırır, canlı xalq dilinin ahəngini pozur. Bununla əlaqədar A.Axundov nəsr dilində ədəbi dil normaları baxımından nöqsanlara, yerinə düşməyən leksik vahidlərə söz seçimindəki qüsuralara diqqət çəkir.

Azərbaycan filologiyasında belə bir qənaət birmənalı şəkildə öz təsdiqini tapmışdır ki, “Ağamusa Axundova necə yazmaq məsələsi daima düşündürmüşdür” (Mehdiyeva, 2017: 84). Çünki o, bədii dil yaradıcılığının əsas problemlərindən danışarkən belə bir mülahizəni qabarıq formada nəzərə çatdırmağa səy göstərirdi ki, poetik yaradıcılığın ümumi ahəngində söz sənətkarlığının üslub aydınlığı məhz forma mükəmməlliyi ilə müəyyənləşir. Bədii əsərin dili həm də ədəbi dilimiz üçün zəngin söz mənbəyi olduğu üçün yazıçı ana dilimizin qüdrətini duymalı, fikirlərini ədəbi dil normaları çərçivəsində əks etdirməlidir. O, belə bir fakta diqqət çəkir ki, eyni məfhumu bildirmək üçün ayrı-ayrı müəlliflər müxtəlif söz və ifadələrdən istifadə edirlər. Bu sözlər ilə çox zaman uğurlu alınmır, ümumxalq danışığı dilinə daxil ola bilmir. Bu da ondan irəli gəlir ki, bəzi söz ustaları dilin üslubi rəng çalarlarına bir sənətkarlıq tələbləri ilə yanaşmır, duyum-deyim müvazinətini nizamlıya bilmir. Məsələn, müasir dilimizdə “mülki geyim” anlayışını bildirmək üçün yazıçıların işlətdiyi sözlərə A.Axundov belə münasibət bildirir:

1.“Sivil geyinmiş adam” (Ə.Əbülhəsən) “... öz səciyyəsi etibarilə Azərbaycan dilinin inkişaf meyillərinə uyğun olmadığından ədəbi dilimiz üçün perspektivdən məhrumdur” (Axundov, 1985: 89).

2. “Vətəndaş libası geyinmiş adam” (H.Mehdinin “Səhər” romanı) “... ifadəsi də bir çox cəhətdən nöqsanlıdır. Hər şeydən əvvəl ədəbi dilim məlum tələblərinə əsasən müəyyən bir məfhum müəyyən sözlə ifadə olunmalıdır” (Axundov, 1985: 89).

3. “Mülki paltar geyinmiş adam” (İ.Qasimov, H.Seyidbəylinin “Uzaq sahillərdən” romanı) “... nisbətən müvəffəqiyyətlidir. Belə ki, “mülki” sözü qeyd olunan mənada müxtəlif münasibətlərlə ədəbi dilimizdə işlənir... lakin burada da bir məfhum üçün iki sözdən (mülki və paltar) istifadə edilməsi həmin ifadələri nöqsanlı edir” (Axundov, 1985: 89) və s.

Göründüyü kimi A.Axundovun bəhs etdiyi Azərbaycan nəsrinin dil problemləri, onun başlıca bədii üslubi istiqamətləri bütövlükdə problem səciyyəli olması, miqyaslılığı ilə daha çox diqqət çəkir. O, yalnız bədii materialların linqvistik təhlili ilə kifayətlənmir, həmçinin onların qiymətləndirilməsində estetik meyarlara dilçilik elminin müasir səviyyəsindən yanaşır. Bədii əsərlərin dilindən ədəbi dilə keçib özünə möhkəm yer tutan (ayaqçı, susəpən və s.) ədəbi dil normalarına uyğun gəlməyib işləkliyini itirən (kuryer, kəfkipli, aftafa və s.) sözlərin bədii nitqdəki üslubi mövqeyini təhlil predmetinə çevirən A.Axundov həmişə dil mədəniyyətinə münasib prinsiplərinə üstünlük vermiş və aktual mövqedə dayanmışdır. Bu münasibətin ən bariz nümunəsi kimi müəllifin iki faktla bağlı fikirləri ilə ümumiləşdirə bilərik. Hər iki halda o, ədəbi-bədii dilimizin fədakar keşikçisi kimi çıxış edir. Məsələn, İ.Qasimov və H.Seyidbəylinin “Uzaq sahillərdə” povestində “nay” sözü əvəzinə “ağızla çalınan qarmon” ifadəsinin işlədilməsinə “Bizcə, bir çox cəhətdən nöqsanlı olan bu ifadəni geniş təhlil etməyə dəyməz” (Axundov, 1985: 90) deyərək ironik münasibət bildirmişdir. Nümunəvi bədii dili, sadə və aydın təhkiyə üslubi ilə həmişə fərqlənən Mir Cəlalin “soyuducu” əvəzinə “buz maşını” birləşməsinə işlədilməsinə də eyni aspektdən yanaşmış A.Axundov bu nəticəyə gəlmişdir ki, “Müəyyən bir məfhumu bir sözlə ifadə etmək mümkünsə və artıq belə bir sözvarsa, onu iki sözdən ibarət olan, habelə mənayı təhrifdən (çünki buz maşını buz istehsal edən maşın mənasına daha çox uyğundur) söz birləşməsi ilə əvəz etməyə ehtiyac varmı?” (Axundov, 1985: 90)göründüyü kimi çox maraqlı və mürəkkəb məsələ olan ədəbi dil normalarına uyğun söz seçimi sirrinin düzgün qiymətləndirilməsi A.Axundov qələminə müyəssər olmuşdur. A.Axundov münasib dil vahidinin seçilib yerində işlədilməsini sənətkarlığın ilkin şərti kimi dəyərləndirməsi diqqətdən yayınmır.

“A.Axundovun hər bir əsəri öz orijinallığı, öz yeniliyi, öz aktuallığı ilə seçilir” (Seyidəliyev, 2017: 124).Bunu biz onun “Dilin estetikası” kitabına daxil edilmiş “Bədii dildə tipiklik və sənətlərin dili” adlı əsərində aydın şəkildə sezirik. Məqalədə adından da göründüyü kimi, bədii dildə tipiklik və obrazların dili, ümumiyyətlə poetik əsərlərin dil problemləri, aparıcı meylləri. əsas tərəfləri geniş kontekstdə götürülərək diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlər səviyyəsində təhlil olunmuşdur. Bədii dildə tipiklik və obrazların dil müxtəlifliyinə, problemin elmi-nəzəri mahiyyətinə baxış A.Axundovun bu məqaləsində öz dərinliyi və kəskin aktuallıq mövqeyi ilə fərqlənir. Hər bir bədii surəti öz “dili ilə danışdırma bilmə qabiliyyəti”ni A.Axundov yazıçı üçün böyük sənətkarlıq məziyyəti sayır. Hər bir obrazın səciyyəvi nitqə malik olmasını və özünəməxsus danışmaq xüsusiyyətlərini yazıçının nəzərə alıb öz əsərində canlandırması haqqında A.Axundov xüsusi yetkinliklə danışır, surətlərin nitqinin onların həyat tərzinə, xarakterinə uyğun gəlməsi, hər bir qəhrəmanı öz fərdi keyfiyyətinə uyğun danışdırma bilmək bacarığı haqda maraqlı mülahizələrlə diqqəti cəlb edir. O, obrazların dilinin tipikləşdirilməsini estetik kateqoriya kimi götürür, bu sahədəki yaradıcılıq axtarışları, obrazın həyəcan və düşüncələrinin ifadə üsullarının orijinal təəssümünü şərtləndirən meyarları aşkarlayır. Bu meyarlar bədii dilin tipikləşdirilməsi, bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə prinsiplərinə müəyyən baxışlar formalaşdırır, onların fəal estetik istiqamətləri barədə dolğun təsəvvürlər yaradır.

“Realist nəsr əsərlərində surət dili obrazın daxili aləminin dünyagörüşü olmalı, onların haqqında, dram əsərlərində olduğu kimi, aydın təsəvvür yaratmalıdır” (Axundov, 1985: 41) fikrini A.Axundov “Tənha narın nağılı” əsərindən gətirdiyi nümunədə sual cavabın bədii vəzifəsini, surətin dili ilə müəllifin təhkiyəsi arasındakı dərin daxili əlaqəni elmi linqvistik mühakimələr şəklində meydana çıxarır. Surətlərin dilinin müəllif təhkiyəsinin ayrılmasız

toxumaları kimi təzahürü, onlar arasındakı daxili bağlılıq məsələsinə toxunan A.Axundov surətin dili ilə müəllifin nitqi arasındakı tənəsübün mükəmməlliyinə, onun estetik təsbitinə xüsusi diqqət cəlb edir, bu tənəsübün pozulmasını “nəsrimizin inkişafında müstəsna xidmətləri olan bir sıra romanlarında” (Axundov, 1985: 42) pozulduğunu da ayrıca təhlil predmetinə çevirir. “Saçlı” və “Qoşqar qızı” romanlarında daha çox qəhrəmanlarının dili ilə danışmağa verilən üstünlüklər, surətlərin mükəlliməsinin adı ünsiyyət dili səviyyəsinə enməsi, lüzumsuz yerə səhifələri dialoqlarla doldurmaq cəhdləri, üslubi pərakəndəlik, yanlış söz seçimləri, müəllif müdaxiləsinin olmadığı dialoqlarda personaj dili səviyyəsindən məhrum olan mühakimələrin primitivliyi və s. forma əlamətlərinə qiymətvermə meyarları bədiilik sirlərini istinadən açıqlanır. Bədii mətnə sistemli baxış sayəsində A.Axundov surətlərin dili probleminin ciddiliyinə obrazlı şəkildə prinsipial mövqedən belə dəyər verir. “Rəsm əsəri fotosəkildən fərqləndiyi kimi, surət dili də ayrı-ayrı fərdlərin danışığından gərək fərqləndirilsin” (Axundov, 1985: 44) surətlərin dil nöqsanlarını, doğru olaraq bədii düşüncə və dildə özünü göstərən naqislik kimi səciyyələndirir.

“Geniş diapazonlu biliyə malik A.Axundovun” (Əliyeva, 2017: 115) janr və dil problemi ətrafında apardığı mühakimə və müzakirələrin özlüyündə böyük əhəmiyyəti vardır. Ədəbi janrların bədii dillə əlaqələrinə bədii dilin konkret ədəbi janra münasibətinə birmənalı şəkildə aydınlıq gətirən A.Axundov bədii əsərin estetikməziyyətlərinin təzahür etmə imkanlarını ancaq ifadə olunmuş fikir yeniliyində, poetik mündəricədə axtarmaq səylərini naqis düşüncənin nəticəsi hesab edirdi. Onun “Hekayə dili” məqaləsi Gülrux Əlibəyovanın “Həssas janr” adlı əsərindəki aşağıdakı fikrə kəskin etirazlı münasibətlə başlayır. G.Əlibəyovanın “Müəllifi həyəcanlandıran, onu narahat edən yeni fikir – ancaq və ancaq bu xüsusiyyət əsl mənada hekayə əsərini yarada bilir” fikrini əsassız, qüsurlu və birtərəfli sayan A.Axundov yeni fikrin yaradıcılığın bütün sahələrində mühüm şərt olmasını təsdiqləyib qiymətləndirsə də onun hekayə yaradıcılığının yeganə amili olmasına qarşı çıxır və göstərir ki, istənilən bədii əsərin ifadə forması da olduqca önəmlidir. “Bədii yaradıcılıq öz mahiyyəti etibarlı ilə yalnız ifadə etdiyi fikirlə yox, eyni zamanda həmin fikrin ifadə forması ilə fərqlənir... bədii yaradıcılıq üçün nə ifadə etmək necə ifadə etməklə eyni səviyyədə durur” (Axundov, 1985: 213). Çünki istənilən bədii əsərin taleyini sənət dili müəyyənləşdirir. Dil bədii məzmunun ən mühüm çatdırıcı vasitəsidir. Nümunəvi dildən məhrum ən mündəricəli hekayə heç nəyə gərək olmayan yazıya çevrilir. Belə ki yazıçılıq mədəniyyətinin bünövrəsində yeni ideya, maraqlı süjet və təzə kompozisiya ilə yanaşı hekayənin ən mühüm ünsürü olan dil dayanır. “Bu dil fədakar dildir: özünü gözə soxmağı, zər-zibalı paltarlarla, təşbeh və istiarələrlə cilvələnməyi sevmir. Bu dil əsrin bəzəyi olan ossiloqraf cizgiləri və müxtəlif həndəsi fiqurlar kimi zahirən sadə, məzmunca mürəkkəb və mənəli bir dildir. Bu dilin fikir, məna ifadə etməyə heç nəyi yoxdur, predmetlidir, ifadəlidir, yığcam və müdrikdir. Bu dildə oxucunu bəzən razı salmayan sərt bir quruluq, təkəbbürlü bir saymazlıq da özünün göstərir. Ənənə məcburi ehtiram əlaməti kimi yox, yalnız həqiqət və ədalət xatirin, demək lazımdır ki, hələlik nəsr dilimiz üçün heç də ideal olmayan bu dil, özünün bütün müsbət cəhətlərinə görə, hekayə dilimizin ənənələrinə borcludur” (Axundov, 1985: 216). A.Axundov ənənə və novatorluq probleminə həssaslığı Azərbaycan hekayəsinin dil və üslubu üçün əsas məsələ olaraq təcəssüm etdirir. Azərbaycan hekayəsinin bədii dil sahəsində qiymətli ənənələrə bağlılığını C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, S.S.Axundov və digər klassiklərin yazı üslubunun ruh etibarilə müasir hekayələrlə əlaqəsini ümumxalq dilinə bağlılığını S.Rəhimovun, M.İbrahimovun, H.Mehdinin, Mir Cəlalin, S.Rəhmanın, İ.Əfəndiyevin, Ə.Məmmədxaqlının, S.Qədirzadənin, İ.Şıxlının simasında təcəssüm etdirir. Fərdi dəsti-xəttinə görə bir-birilərdən kəskin şəkildə fərqlənən bu yazıçıların hekayə yaradıcılığında ümumxalq dilinə, bədii dildən istifadə mədəniyyətinə eyni münasibət səciyyələndirməyə müvəffəq olmuşdur. hekayə dilində böyük dəyişiklikləri nəzərə çarpdıran A.Axundov onun ümumxalq əsasına görə vahidliyini, eyni bir ənənəyə əsaslanıb inkişaf etdiyini etibarlı faktlar zəminində aydınlaşdırmış, ümumxalq dilinə hörmət və sədaqət ənənələrinə əsaslanan yeni hekayələrin dilinə, ruhuna, poetik quruluşuna görə orijinal əlamətlərini təhlil predmetinə çevirmişdir. Mahiyyət etibarilə sərt janr olan hekayənin ərsəyə gəlməsində istedad və zəhmətsevərliyin rolundan söhbət açan A.Axundov Ə.Əylisli, Y.Səmədoğlu, Anar,

İ.Məlikzadə və başqa yazıçıların dilini konkret misallar əsasında saf-çürük etməyə ciddi təşəbbüs göstərmiş, onlardakı dil saflığını, sadəlik və səmimiyyəti diqqət cəlb etmişdir. Xüsusilə, bədii dilinin gözəlliyinə, sənət örnəyi səviyyəsi kəsb etmiş əsərlərin təhlilinə üstünlük vermişdir. Sabir Əhmədov haqqında “O, özünün yazıçılıq sənətinə görə “Arabaçı” hekayəsinə borcludur” (Axundov, 1985: 217) hökmünü adı çəkilən hekayənin dil ləyaqətinə görə vermişdir. A.Axundov Anarın hekayə dilinə də professional həssaslıqla yanaşır. Onun “Asqılıqda işləyən qadının söhbəti” hekayəsində özünü qabarıq şəkildə büruzə verən yazıçılıq mədəniyyətində bədii dilin böyük estetik məziyyət kimi təcəssüm etdiyini ön plana çəkir. Çünki “Asqılıqda işləyən qadının söhbəti”də müəllifin ümumxalq canlı danışıq dilinə böyük məhəbbəti və ondan bacardıqca geniş surətdə istifadə etməyə səmimi səyi hiss olunur” (Axundov, 1985: 217). Müəllifə görə, göstərilən hekayələrin uğurlu cəhəti onu formalaşdıran, müəyyən biçimlərə salan dili incəliklərdir. Janrın bütün estetik mahiyyətinə bələd olan yazıçı dilin incəliklərinə vaqif olduğu üçün hekayə yaradıcılığında uğur qazana bilmişdir. A.Axundov onu da xüsusi olaraq M.İbrahimovun timsalında vurğulamışdır ki, səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olsa da, hekayə üslubu nəsr dilinin bir hissəsidir. Hüseynoğlunun əsərlərində özünü göstərməsi faktı da yüksək qiymətləndirilir. Hekayə janrının təzahür forması kimi “mənsur şeir” adlandırılan həmin janrın əsas fərqləndirici atribut onun dilidir. Bədii dilimizdə özünə vətəndaşlıq qazanmış mənsur şeir dili, A.Axundovun qəti qənaətinə görə, hekayə dilinin spesifik forması kimi qəbul olunmalıdır.

Beləliklə, A.Axundov hekayə yaradıcılığında bəhs edərkən bədii tutumu, bədii-estetik tutumu, sənətkarlıq səviyyəsini və sənətkar fərdiyyətini dil faktoru əsasında xarakterizə edir, dilə bələdlik və ondan istifadə məharətinə görə yazıçıları ədəbi şəxsiyyətinə aydınlıq gətirir.

Nəsr dilində sənətkarlığın mahiyyətinə və özünəməxsusluğuna elmi-nəzəri baxış A.Axundovun yaradıcılığında öz əhatəliliyi, dərinliyi və kəskin müasirlik mövqeyi ilə birləşir. O, görkəmli bədii söz korifeylərinin dil və üslub problemləri sırasında qabaqcıl novatorluq meyllərini, onun məziyyətlərini dövrünün qabaqcıl estetik tələbləri baxımından tədqiq və təhlil edərək bu sahədə dərinlən müşahidə etdiyi linqvistik faktorları mənalandırmağa müvəffəq olmuşdur. ““Səhər” romanının dili haqqında” məqaləsində diqqət çəkən əsas cəhət, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dil və üslubca ədəbi inkişafın, poetik tərəqqinin qabaqcıl meyllərinin təmsil edən, özünəməxsusluğu ilə seçilən, fərdi üslubi məziyyətləri ilə müsbət təsir bağışlayan H.Mehdinin yaradıcılıq orijinallığından söhbət açılmasındadır. “Səhər” romanının geniş oxucu kütlələri arasında müvəffəqiyyət qazanmasının səbəblərindən biri də həmin əsərin müvəffəqiyyətli bədii bir dildə yazılmasından ibarətdir. Hər hansı bir bədii əsərin dilini, belə analogiya mümkünsə, çaylara oxşatmaq olur” (Axundov, 1985: 219) deyən A.Axundov “Səhər” romanının dilini sakit-sakit, dalğalana-dalğalana baş alıb gedən aran çaylarına bənzədir. Sözlərdən yararlanma manerasına bədii ustalıq mövqeyindən yanaşaraq A.Axundov H.Mehdinin üslubunda təkrarlanan romanın dil gözəlliyinin əsas təminatçılarından sayır, onu “səmimi və daxili gözəllik” (Axundov, 1991: 219)mənbəyi kimi yazıçının düşüncə tərzini və sənətkarlıq məharətini ilə bağlayır. Zahirən bəsit görünən cümlələrin həyəcan doğuran şeiriyyətini romanın xarakterik fraqmentlərinə istinadən təsdiqləyir. A.Axundov “dildən hərtərəfli istifadə etməyi bacarır” (Axundov, 1985: 219). H.Mehdinin “Səhər” romanı timsalında bu qənaəti təsdiqləyir ki, bədii nəsr mətnində müxtəlif məqamlardaməqsədə müvafiq olaraq işlədilmiş leksik vahidlər və ifadələr sistemi vacib bədii təsir vasitəsidir. “Onun hər bir yeni əsərində təzə bir üslubi xüsusiyyətə, təzə bir ifadə tərzinə rast gəlirik” (Axundov, 1985: 220) qənaəti ilə bağlı olan məsələlər – H.Mehdi yaradıcılığında dil mədəniyyəti və ideya xüsusiyyətlərinin şərh, bu iki qütbün birinin o birini şərtləndirilməsi amilinin təkzibolunmaz arqumentlərlə əsaslandırılması A.Axundovun təhlil qabiliyyətində açıq-aşkar sezilən cəhətlərdəndir. Dil materiallarının bədii ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində söz seçimi, sinonimlərə sənətkar həssaslığı ilə yanaşma ilə bağlı üslubi əməliyyat, xəlqilik və ədəbi dil normalarına ciddi surətdə əməl etmə, bədiiləşdirməyə məruz qalmış linqvistik vasitələrin işlədilməsində ustalıq, roman üslubunun spesifik və original cəhətləri H.Mehdi qələminin məhsulu əsasında şərh edilmiş, onun dilindəki aydınlığı, xəlqiliyi səciyyəvi nümunələrlə nəzərə çatdırılmışdır. “Dildə xəlqilik yazıçının əsas məziyyəti olun, əsərlərdən bəri xalq dühasının yaratdığı atalar sözləri, məsəllər,

idiomatik ifadələrdə - bir sözlə, frazeoloji birləşmələrdən yerli-yerində istifadə etmək deməkdir”(Axundov, 1985: 220). Dahi dilçi alim özünün bu fikirlərinə söykənir fikirlərinin işığında xəlqiliyin həm təhkiyədə, həm də obrazların nitqində orijinallıqlarla təzahür edən əlamətlərini müəyyənləşdirmiş. “Səhərin adamları müəllifin köməyi ilə xalq ifadələrindən yerli-yerində istifadə etməyi bacarmışdır” (Axundov, 1985:,220) faktının əhəmiyyətini tutarlı dəlillərlə əsaslandırılmışdır. Məsələyə prinsipial və düzgün mövqedən yanaşan müəllif həm müəllifin, həm də surətlərin dilində işlədilən frazeoloji vahidlərin başqa müvəffəqiyyətli ifadə ilə əvəz etməyin mümkünsüzlüyünü bədii yaradıcılığın həlledici amili sayıb bənzərsiz və özünəməxsus üslubun əsas şərtləri haqqında mühakimələr yürüdür.

Nəsrimizin ayrı-ayrı mərhələləri, bu mərhələlərin özünəməxsus bədii dil problemləri, orijinal yaradıcılığına və ədəbi xidmətlərinə görə seçilən ədəbi şəxsiyyətlərin dilimizin saflığı uğrunda mübarizəsi və təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi A.Axundovun əsərlərində ciddi maraq doğurur. Nəsr yaradıcılığı şəbəkəsində dilin funksiyası A.Axundovun tədqiqlərində elmi-estetik məhiyyətlidir. Bunu biz ədəbiyyatımızın ən nəhəng korifeylərindən olan C.Məmmədquluzadəyə həsr olunmuş “Sadəlik mübarizi” və “Cəlil Məmmədquluzadə və satira dilimizin bəzi məsələləri” adlı məqalələrində duyuruq.

“Sadəlik mübarizi” C.Məmmədquluzadənin ana dilimizin sadəliyi, saflığı uğrunda apardığı mübarizənin nəticələrinə, həmin mübarizənin verdiyi bəhrələrə, dahi satiranın bədii dildə sadələşməsi yolundakı mücadiləyə həsr olunmuş, onun dil siyasətinin mürəkkəbliyi təfəsilatı ilə canlandırılmışdır. Müəllif xatırlatmışdır ki, xəlqiliyin başlıca tərkib hissəsi sadəlik şəirdə Vaqifin xəlqi qoşmaları, dramaturgiyada M.F.Axundovun komediyalarında yol tapmışdır. Nəsr dilində isə bu sadəlik dahi söz ustası C.Məmmədquluzadənin adı ilə bağlıdır. Böyük dilçi alimin dahi satira və yumor ustasının yaradıcılıq düşüncələri elmi-nəzəri ciddiliyi ilə fərqlənir, dildə sadələşmənin ədəbiyyatda yaranan yeni janr və üslublarla bağlılığı, dilin sadələşmə üçün satira və yumorun obyektiv mənə rolu C. Məmmədquluzadə sənət dilinin sadəliyinin bədii-lingvistik faktlar kimi götürülür. Onun arqumentlərində nəsrin dil sadəliyinin spesifik xüsusiyyətləri, konkret tarixi dövrün satira və yumor poetikası, xüsusən də üslub aydınlığı haqqında canlı təsəvvür yaratma imkanlarına malikdir. Bədii nəsr dilinin sadələşməsini yalnız janr tələbləri ilə məhdudlaşdırmayan müəllif bu prosesin C.Məmmədquluzadə ideyalarının tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutaraq onu dahi sənətkarın yaradıcılığı işığında aydınlaşdırır, ədibin yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövrün tələbləri ilə qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu da xatırladır. Görkəmli ictimai fikir sahibinin dilimizin gələcək taleyi haqqında narahatlıqların bədii dili sadələşdirərək onu ümumxalq dilinə yaxınlaşdırma səyləri, müəyyən dərəcədə loruluq, qeyri-qrammatik dürüstlük, dialektizm gətirsə də, “Molla Nəsrəddin” jurnalını, məqalə, hekayə və felyetonlarını ümumxalq danışq dili əsasında qurmaq uğrunda mücadilələri və nəhayət bu məqsədə çatması ilə bağlı məqamlara, nail olduğu uğurların bəzi detallarına, onun mənalı siqlətinə A.Axundov xüsusi diqqət cəlb edir.

A.Axundov “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərindəki Xudayar bəyin bədii portretini xatırlayaraq dildən istifadə ustalığının, söz seçmə vərdişlərinin, cümlə üzvlərinin sıralama qaydalarının sərrastlığından nəşət edən, kinayəli ifadələrin və sözlərin şüurlu təkrarından yaranan yumoristik təsvir və yəhkiyənin rolunu əyaniləşdirmiş, satira dilimizdə bu ənənəni davam və inkişaf etdirən yazıçıların yazı əsasına ekskurs etmişdir. O, S.Rəhimovun “Ötən günlər dəftərindən” kitabındakı bəzi hekayələrə, Mir Cəlalin, Əli Vəliyevin, Sabit Rəhmanın, Seyfəttin Abbasovun, Salam Qədirzadənin, Altay Məmmədovun, İlyas Əfəndiyevin və s. yazı tərzində C.Məmmədquluzadənin satira üslubundan gələn üslubi oxşarlıqlara diqqət cəlb edir. C.Məmmədquluzadənin Məmməd həsən əmi, Novruzəli kimi obrazları ilə mövcud ənənədən faydalanan yazıçıların yaratdığı surətlərin danışq tərzini qarşılaşdıran A.Axundov qarşılaşdırılan surətləri birləşdirən bir cəhəti – onların nitqinin təfəkkür tərzinə uyğunluğunu tipik nümunələr fonunda canlandırmışdır. Satira dilinin əsas atributları kimi sözlərin məcazi mənada işlədilməsi, kinayəyə geniş yer verilməsi, dilin aydınlığı, ifadənin asanlığı kimi məziyyətlərin qorunub saxlanması S.Rəhimov, Mir Cəlal, Əli Vəliyev kimi sənətkarların

timsalında təqdir olunur. Satira üslubuna ciddi yanaşmama nəticəsində qrammatik cəhətdən səhv cümlələrin mətnə daxil edilməsi, sözlərin lüzumsuz təkrarından irəli gələn anlaşılmaqlıq, milli koloritə kölgə salan qeyri-ədəbi leksik vahidlərin işlədilməsi, təşbehbazlığa və mübalığəyə meylin ifrat həddi və s. kimi qüsurlar isə C.Məmmədquluzadənin satira üslubunda təzahür edən qızıl qanunlardan yayınma kimi xarakterizə edilir. Bununla yanaşı, nəsrimizdə yeni mündəricə, forma və üslub axtarırlarının təzəliyi ilə diqqət çəkənlərə İlyas Əfəndiyevin timsalında diqqət yetirilmiş, satira üslubunun ən mühüm göstəricilərindən biri kimi onun “Yaylaq qonşumuz” hekayəsi nümunəyə göstərilmişdir. A.Axundov diqqəti belə bir fakta yönləndirmişdir ki, son dövrlər bədii söz aləmində ilk addımlar atan ədəbi qüvvələr üslub oxşarlığından, forma təkrarçılığından qaçmağa səy göstərir, bədii nəsrə müasirlik duyğuları ilə qədəm qoyan istedadlar C.Məmmədquluzadənin estetik təcrübəsinə fəal münasibət bəsləməklə öz nəhəng sələflərindən səmərəli yaradıcılıq vərdişləri əks etmiş, satira və yumor dilinin zənginləşdirilməsində yeni uğurlar qazanmağa nail olmuşlar. Bu fakt, müəllifə görə satirik söz yaradıcılığında olduqca əlamətdar haldır, üslubi təkamülün, klassik ənənələrin əsas amilidir. Nəsrimizdə C.Məmmədquluzadə üslubunun özündən sonrakı ədəbi hərəkatə təsirini yüksək qiymətləndirən A.Axundovun fikrincə, bu ənənədən geri düşməklə ədəbiyyatın keyfiyyətə tərəqqi və inkişafı mümkünsüzdür. Çünki ənənəyə etibarlı tellərlə bağlılıq həqiqi satirik söz sənəti üçün poetik təkamülün, bədii təkamülə açılan inkişaf yolunun kökü ona həyat nəfəsi və estetik qüvvə bəxş edən dərinliyidir. C.Məmmədquluzadə tərəfindən qoyulan etibarlı və möhkəm özü üzərində başlanan yaradıcılıq axtarırları isə müasirlərimizin yaratdığı əsərlərin estetik mükəmməlliyinə, mündəricə və sənətkarlıq siqlətinə, forma əlvanlığına geniş yol açır.

Nəticə

Nəsr dili A.Axundovun yaradıcılığında xüsusi tədqiqat obyektı olaraq dərinəndən və ətraflı araşdırılmış, janrın dil-üslub problemlərinin ən mühüm məsələləri haqqında orijinal elmi-nəzəri mülahizələr yürüdülmüşdür. Nəsr dilinin tədqiqi və təhlili görkəmli dilçilik mütəxəssisinin araşdırmalarında sistemli və ardıcıl şəkildə şərh olunmuş. Azərbaycan filologiyasında poetik linqvistikanın inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Nəsrin dil sənətkarlığına diqqət müəllifin bu sahəyə dair elmi-nəzəri mühakimələrinə stimula verdi və nəsr dili A.Axundov tərəfindən günün ən vacib estetik tələbləri səviyyəsindən qiymətləndirildi, nəsr üslubun mühüm və başlıca prinsiplərinin filoloji şərhı geniş vüsət aldı. A.Axundov dilimizin dillə bağlı konsepsiyalarının ən mühüm məziyyətlərini işıqlandırmaq istiqamətində diqqətəlayiq xidmətlər göstərdi. Azərbaycan nəsrinin tükənməz dil materialları əsasında yazıçılarımızın sözə yiyələnmə səviyyəsi, ondan istifadə spesifikası barədə dilşünas alimin mühakimələri orijinallığa və aktuallığa malikdir.

Ədəbiyyat

Axundov, A. (1985). *Dilin Estetikası*. Bakı: Yazıçı.

Axundov, A. (1991). *Azərbaycan Dili: Problemlər, Vəzifələr. Ədəbiyyat Qəzeti*.

Əliyeva, K. (2017). Azərbaycanca Ağamusa Axundovun Riyazi Dilçiliyin İnkişafında Rolü. *Akademik Ağamusa Axundovun 85 İlliyinə Həsr Olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası” Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları*. 115-116.

Mehdiyeva, S. (2017). Akademik Ağamusa Axundov və Ədəbi Dil Məsələləri. *Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası” Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları*. 80-85.

Seyidəliyev, N. (2017). Ağamusa Axundov Yaradıcılığında Dil və Ədəbiyyat Problemləri. *Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası” Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları*. 124-127.